

Föld és Ég II.

Tudomány és hit

Geológia és teológia

A Magyarhoni Földtani Társulat
2016-ik évi sárospataki vándorgyűlése
Föld és Ég szekciójának előadásai

Szerkesztette:

UNGER ZOLTÁN

Magyarhoni Földtani Társulat

2017

A Galata-levél címzettjeinek kérdése a mai napig két táborra osztja a kutatókat. Jelen tanulmány megpróbálja elbillenteni az érvek mérlegét az egyik nézet irányába. A kérdést azért nehéz eldönteni, mert a levél megírása idején (Pál apostol életében, az i.sz. I. század közepe táján) a galata népcsoport a mai Ankara környékén élt, azonban *Galatia* néven egy nagy római provincia olyan területeket is magában foglalt, amelyek ettől jelentősen délebbre feküdtek. A levél eleje szerint a címzettek „Galácia gyülekezetei”, így két nézet alakult ki a kutatók között: az ún. „észak-galata” elmélet és a „dél-galata” elmélet. Utóbbi szerint az apostol nem az északon lakó galata népcsoportot szólította meg e levéllel, hanem a provincia déli részén lakó többféle népcsoportot, akiket a provincia neve alapján szintén galatáknak lehetett szólítani.

Ez utóbbi (déli) területen végzett missziót Pál apostol az első missziói útján, amelyről az Újszövetségben az Apostolok cselekedetei 13. és 14. fejezete számol be. Jelen tanulmány röviden ismerteti, hogy mit tudunk a galata népcsoport történetéről a Pál apostol előtti időkből. Ezután ismertetjük a főbb érveket az „észak-galata” és „dél-galata” elméletek mellett. Ezek között foglalkozunk a magyarázat szempontjából fontos bibliai versekkel is.

A galata népcsoport és Galácia provincia rövid története a Galata-levél előtti időkben⁴

A kis-ázsiai galata népcsoport – amint a név maga jelzi – a kelta néppel rokon, illetve annak egy része. *Galatai* („galaták”) a görög nyelvben is rokon a *Keltai* („kelták”) kifejezéssel (létezik *Keltoi* görög névváltozat is; Moo 2013, 2). A kelta törzsek az időszámítás előtti századokban több irányba vándoroltak: például a Duna melletti területekre („Pannonia”), valamint a mai Svájc, Dél-Németország, Észak-Olaszország, Britannia területeire (lásd pl. Rohde 1989, 1). Az ókori források szerint *galatai* („galaták”) kifejezéssel illették Gallia lakóit (Polyb. II.22.6 és II.24.8; Oepke 1979, 19), majd később a kis-ázsiai keltákat. A mai francia területek „Gallia” elnevezése az ókori Római Birodalomban is összefüggött a galata-kelta nép nevével. A rómaiak használták a *Galli*, *Celtae* és a *Galatae* elnevezéseket a kelta nép tagjaira (Longenecker 1990, lxii; Witherington 2004, 2).

I.e. 281-ben ezen törzsek a Duna-medencéből délkelet felé indultak el, a Balkánra, illetve tovább: Kis-Ázsiába. 279-ben egyes csapataik sikertelen kísérletet tettek a delfoi jósda meghódítására, és i.e. 277-ben a makedón Antigonosz Gonatasz is legyőzte őket Lüsziimakheia (a trák Chersones) mellett. Két kelta törzs, Leonnoriosz és Lutariosz vezetésével, nem vett részt ezekben a harcokban, hanem i.e. 278-277-ben egyenesen Kis-Ázsiába ment. A fenti csatákban

⁴ A galata népcsoport és Galácia provincia történetéről több mű részletesen beszámol, az alábbiakban főként Oepke (1979), Rohde (1989), Longenecker (1990), Witherington (2004), Schreiner (2010) és Moo (2013) Galata-kommentárjaiból merítjük a történeti összefoglalót. – Jelen tanulmány a Galata-kommentárom erről a témáról szóló szakaszának átnézett, kiegészített változata, lásd: Balla 2009, XXXII-XL. o. – Itt jelzem, hogy „Research Associate”-ként a jelen tanulmány készítése során is használtam a Stellenbosch University könyvtárának adatbázisát internetes hozzáféréssel, amely lehetőségért ezúton is köszönetet mondok a Stellenbosch-i Egyetemnek. Szintén köszönöm az Alexander von Humboldt-Stiftung támogatását, mellyel a Heidelbergi Egyetemen kutathattam 2016. július 16. – augusztus 14. között, és e kutatóúton a jelen tanulmányon is dolgozhattam. B.P.

vesztes törzsekből megmaradt részek csatlakoztak ezen Kis-Ázsiába átment törzsekhez. Az így létrejött kelta sereg mintegy tízezer főt számlált, a népcsoport együttesen nyilván húszezer feletti létszámú lehetett. Nikomédésznek, Bitínia királyának szolgálatába álltak. A Kis-Ázsiában (főleg Ancyra – a mai török főváros, Ankara – körül) így letelepedett „galaták” egy évszázadon át sok félelmet keltettek a többi ottani nép között, folyamatos támadásaikkal, rabló-hadjárataikkal (Oepke 1979, 20; lásd még: Pokorny-Heckel 2007, 229). A legyőzött népektől adót szedtek. A galata zsoldoskatonákat szinte minden hadba induló igyekezett a maga szolgálatába állítani. Olyan ritkán győzték le őket, hogy a galaták felett győztes fejedelmeket „szótér” („szabadító”) felségnévvvel illették, amit addig csak isteneknek adtak (Oepke 1979, 21). Pergamon királya, I. Attalosz (i.e. 241-197) volt az első olyan kis-ázsiai uralkodó, aki – miután megtagadta a galatáknak az adó megfizetését – több csatában is sikerrel harcolt ellenük. Attalosz oszlopokat állított az i.e. 240-230 közötti győzelmei megörökítésére, melyeknek felirata nagy részben fennmaradt. A galaták ekkortól Kis-Ázsiának körülbelül ugyanazon belső területein telepedtek meg, melyen Pál apostol idejében is laktak. Ezen pusztá, sivatagos területéről mégis gyakran ki-kitörtek. Veszélyességüket jelzi, hogy i.e. 196-ban a lampszakaiak a rómaiak segítségét kérték ellenük. A római beavatkozásra az is újabb ok volt, hogy a galaták ekkoriban a szíriai III. Antiokhossal szöveterküdtek.

A galaták három fő törzsét i.e. 189-ben Manlius Vulso konzul győzte le (lásd Livius 38.40.2), majd II. Eumenész pergamoni király (i.e. 197-159) felettük aratott újabb két győzelme után a pergamoni provincia részévé váltak. A rómaiak 166-tól autonóm területté nyilvánították a galaták által lakott vidéket (Kis-Ázsia középső és északi, északkeleti részét). Római engedéllyel saját népük köréből kerültek ki az uralkodók, tetrarkha (negyedes fejedelem) rangban. I.e. 36-ban a római uralkodó (Marcus Antonius) Amüntasz uralma alá adta Galáciát, aki korábban egy galata király írnoka és hadvezére is volt, és már i.e. 40-ben a rómaiak Piszidia és Frígia egyes részeinek királyává tették (Oepke 1979, 22; Witherington 2004, 2). Amüntasz sikeres hadjáratokat vezetett Likaónia, Pamília, Kilikia, valamint Derbé ellen, és uralmát a galaták által ténylegesen lakott vidékeknél sokkal nagyobb területekre terjesztette ki; ill. a rómaiaktól egyre több területet kapott jutalmul (Longenecker 1990, lxii). Amikor Amüntasz i.e. 25-ben meghalt, Augustus az Amüntasz által uralt területek csaknem egészét egy római „provinciába” (tartományba) foglalta össze, melynek a „*Provincia Galatia*” nevet adta. A provincia területe egyre nőtt, mert a rómaiak általában meglévő provinciákhoz csatoltak újabb és újabb területeket, és csak ritkán alakítottak ki egy új, önálló provinciát (Witherington 2004, 3). Schreiner megjegyzi, hogy a provincia olyan nagy volt, hogy „északon a Fekete-tengert érintette, délen pedig a Földközi tengert” (2010, 23). Galácia provinciát általában egy prétoriánus legátus irányította (*legatus pro praetore*), ezért prétoriánus provinciának számított.⁵

Mindezekből érthető, hogy a Galata-levél címzettjeinek vizsgálatakor két fő nézettel találkozunk. A kutatók egy része csak a galata népcsoport által lakott középső és északi kis-ázsiai területeken keresi a levél címzettjeit. Ez az ún. „észak-galata” elmélet, a német szakirodalom *Landschaftshypothese* („terület- vagy vidék-elmélet”) névvel is említi (pl. Pokorny-Heckel 2007, 229; Schnelle 2013, 119). Galáciának a levélbeli említése kapcsán (Gal 1,2; lásd még: 3,1) mások a római provinciára gondolnak, melybe Pál apostol idején azok a déli területek is beletartoztak, melyeket első missziói útján meglátogatott. Erről az útról az

⁵ A tartomány további történetéhez lásd: Witherington 2004, 3, ahol további irodalom is található.

Apostolok cselekedetei 13. és 14. fejezetében olvasunk, és itt négy olyan város nevével is találkozunk, melyek Pál korában beletartoztak Galácia római provinciába: piszidiai Antiókhia, Ikónium, Lisztra, Derbé. Ez az ún. „dél-galata” vagy „provincia-elmélet” (*Provinzhypothese*, pl. Schnelle 2013, 119). A címzettek felőli nézet összefügg a levél keletkezési ideje felőli döntéssel, de a címzettek felőli egyes elméletek külön-külön is többféle datálást megengednek.⁶

A továbbiakban összefoglaljuk azokat a főbb érveket, melyek alapján az „észak-galata” vagy a „dél-galata” elmélet mellett döntenek a kutatók.

Főbb érvek az „észak-galata” és „dél-galata” elméletek mellett

1. A levélben Pál közvetlenül megszólítja a címzetteket Gal 3,1-ben: „Ó, esztelen galaták, ki ígézett meg titeket, akiknek szeme előtt úgy írtuk le Jézus Krisztust, mintha közöttetek feszítették volna meg?” Sok kutató úgy érvel, hogy ez a megszólítás a galata nép tagjait szólítja meg, tehát azokhoz szól, akik Kis-Ázsia középső és északi részén éltek, tehát a galata etnikumhoz tartoztak (lásd pl. Conzelmann-Lindemann 2004, 242). Így érvel Oepke is (1979, 24), aki szerint nem lehetséges, hogy a provincia déli területein lakó sok népcsoportot galatáknak szólítsa valaki. Varga Zsigmond szerint „ilyen fajta szóhasználat nincs adatolva” (1998, 14). Ezért szerinte a Galata-levél „címzettjei azok a Kisázsia belsejében található galaták, akiket Pál 2. és 3. missziói útja során meglátogatott” (uo.). Ez a nézet a mai napig széles körben tartja magát (emellett érvel például Udo Schnelle is *Bevezetése* című művében, 2013, 120-121), pedig több kutató rámutatott, hogy a provincia déli részein lakó népcsoportokat egyetlen kifejezéssel csak „galaták”-nak lehetett szólítani. Pál sem tehetett mást, ha nem akarta mindegyik csoportot, illetve területet külön megnevezni.

Theodor Zahn 1922-es Galata-kommentárját újra kiadták 1990-ben, melynek előszavában Martin Hengel külön is idézi – egyetértőleg – Zahn következő állítását: „Aki őket [tehát a provincia déli részén lakó népcsoportokat – B.P.] mindnyájukat egybe akarta foglalni, nem csak hogy galatáknak szólíthatta, hanem galatáknak kellett őket szólítania.”⁷ Hengel megjegyzi, hogy mennyire sajnálatos, hogy régi megszokott érveket ismételve a kutatók akkor is, amikor már azokra világos ellenérvek születtek. Az újabb kommentárok közül több is átveszi ezt az (imént Zahntól idézett) érvet, és hangsúlyozza, hogy a „galaták” megszólítás Gal 3,1-ben semmiképpen sem cáfolja meg a „dél-galata” elméletet. Például Witherington így fogalmaz: „az egyetlen kifejezés, mellyel Pál idejében együtt lehetett megnevezni mindnyájukat: a galaták.”⁸ Hasonlóan érvel Longenecker (1990, lxx) és Bruce (1982, 16) – ők mindketten ezt az érvet W. R. Ramsay-tól idézik, akinek személyes utazásaira épített földrajzi

⁶ A főbb datálási nézeteket jól összefoglalja Moo (2013, 9). A következő főbb javaslatokat sorolja fel (ő lábjegyzetekben jelzi a nézetek főbb képviselőit is, ezt itt nem idézzük):

„1. Pál Galácia provincia déli része gyülekezeteinek írt Megjegyzés: az egész lábjegyzet egy oldalra essen!

a. kevéssel a Jeruzsálemi Zsinat előtt (Kr. u. 48);

b. a második missziói út elején (Kr. u. 50-51);

c. a harmadik missziói út során (Kr. u. 54-57).

2. Pál az etnikai (Észak-) Galácia gyülekezeteinek írt

a. az első missziói út során (Kr. u. 50-51);

b. a harmadik missziói út elején (Kr. u. 54-55);

c. a harmadik missziói út vége felé (Kr. u. 57).”

⁷ Zahn 1990; Hengel idézete a VII. oldalon, az újra kiadott könyvben ugyanez a mondat a 12. oldalon található: „Wer sie alle zusammenfassen wollte, konnte nicht bloß, sondern mußte sie Galater nennen.”

⁸ Witherington 2004, 4: „...the only term which could be predicated of all of them in Paul’s day would be Galatians.”

és történeti érvei a „dél-galata elmélet” egyik legkorábbi és legalaposabb megvédésének számítanak (lásd pl. 1900-as és 1902-es műveit). Az egyik legújabb Galata-kommentár szerzője, Moo is rámutat: „nehéz elgondolni, hogy milyen más szót használhatott volna Pál, ha az első missziói útján meglátogatott városokban lakó összes keresztyénre akart utalni”.⁹

2. Az előző pontban Varga Zsigmondtól idéztük, hogy szerinte a levél címzettjei a 2. és 3. missziói úton meglátogatott galata népcsoport tagjai. A kutatók egy része Kis-Ázsia belső részeire, a galata népcsoport lakóhelyére való utalásnak tekint két bibliai helyet, mely az Apostolok cselekedeteiben található. Ezen bibliai helyek valóban Pál apostol 2. és 3. missziói útjára utalnak, azonban a kutatók között egyre többen úgy foglalnak állást, hogy ezek az utalások sem az „észak-galata” területekre vonatkoznak. Tekintsük át röviden e két bibliai helyet.

Az ApCsel 16,6 a második misszió útra utal. A hosszabb szöveggörnyezettel együtt idézzük (ApCsel 16,1-8, RÚF 2014):

„Így jutott el Derbébe, majd Lisztrába is. Volt ott egy Timóteus nevű tanítvány, egy hívő zsidóasszonynak és egy görög apának a fia, (2) akiről jó bizonysgot tettek a liztrai és ikóniumi testvérek. (3) Pál magával akarta őt vinni, ezért az ott lakó zsidókra való tekintettel körülmetélte őt. Mert mindenki tudta, hogy az apja görög volt. (4) Amikor végigjárták a városokat, átadták nekik azokat a határozatokat, amelyeket a jeruzsálemi apostolok és vének hoztak, hogy tartsák meg azokat. (5) A gyülekezetek pedig erősödtek a hitben, és naponként gyarapodtak lélekszámban. (6) Azután átmentek Frígia és Galácia földjén, mivel a Szentlélek nem engedte nekik, hogy hirdessék az igét Ázsiában. (7) Amikor Mízia felé mentek, Bitiniába próbáltak eljutni, de Jézus Lelke nem engedte őket. (8) Ezért Mízián áthaladva lementek Tróászba.”

A 6. vers a görög nyelvben egy nehezen érthető szerkezet. Egy jelzős szerkezetet találunk itt, mely szó szerint így fordítható: „átmentek a frígiai és galáciai területen” (*diélthon de tén Frügian kai Galatikén khóran*). A kutatók egy része ezt két külön földrajzi megjelölésnek tekinti, ezért a Galáciára való utalást a népcsoport lakóhelyére vonatkoztatja. Azonban több kutató rámutatott arra, hogy az „és” szócskával összekapcsolt jelzős szerkezetben a „frígiai” kifejezés lehet a „galáciai” szó jelzője (a görög szövegben is csak a „frígiai” szó előtt áll határozott névelő),¹⁰ azaz az egész kifejezés lehet egy behatárolás: Galácia provinciának a Frígiába eső (és talán az ahhoz közel eső) része, azaz a „fríg-galata” területek.¹¹ Másokra is utalva így érvel Moo is 2013-ban megjelent Galata-kommentárjában (7. o.). Ez esetben nem kell feltételeznünk azt, hogy Pál apostol a szöveggörnyezetben található útirányától mintegy

⁹ Moo 2013, 5: „...it is difficult to know what other word Paul could have used if he wanted to refer to all the Christians living in the cities of the first missionary journey.”

¹⁰ Ezt az érvet megemlíti Schreiner is, aki szerint „egyazon névelő tartozik a galáciai és frígiai régióhoz” (2010, 27).

¹¹ Lásd pl. Longenecker (1990, lviii és lxx), aki egyetértőleg idézi E. deWitt Burtont. – William Ramsay (1902, 210) emlékezett arra, hogy a *kai* („és”) kötőszónak van értelmező jelentése is, mint a latin *alias* („azaz más néven...”). Említ egy példát Sztrabóntól, aki a Nílus egyik torkolatát két névvel is megjelöli, közöttük az „és” kötőszóval (*to Kanóbikon kai Hérakleótikon*). – Carson-Moo (2007, 452) idézi Haenchen korábbi nézetét, aki szerint a *Frügia* a görög nyelvben kétvégződésű melléknév, és nem lehet a *khóra* („vidék”) jelzője, de – Colin Hemer munkásságára utalva – Carson és Moo bizonyítottnak tekinti, hogy a *Frügia* szó háromvégződésű, és igenis lehet a *khóra* jelzője (uo.).

200 km-es kitérőt tett volna, kopár – és utakkal rosszul ellátott – területekre.¹²

Moo ezt a következő érvel is megerősíti (2013, 8): Pál általában szívesen végzett missziói munkát olyan városokban, ahol erős volt a „római kultúra” jelenléte, és szívesen használta a „római utakat”. Az észak-galata területeken azonban az i.sz. I. század 70-es éveitől még nem építették ki a jelentősebb római utakat, és az I. században ez a terület nem volt jelentősen „romanizálva”. Több kutató szerint tehát ApCsel 16,6 sem feltétlenül azt jelenti, hogy Pál a Kis-Ázsia belsejében levő galata területekre tett volna kitérőt. Érdeemes megjegyeznünk Schreiner észrevételét, aki – Witheringtonot is idézve – felhívja a figyelmet arra, hogy mivel Vespasianus i.sz. 74-ben elcsatolt piszidiai területeket Galácia provincia déli részétől, valamint a II. és III. században tovább csökkent a provincia déli területe, a későbbi magyarázók a saját korukban ismert, kisebb területű Galáciára gondoltak, amikor ezt a nevet meghallották (2010, 23). Számukra magától értetődő volt, hogy a Galata-levelet az apostol a provincia északi részén lévő népcsoportnak írta, azonban Ramsay és mások munkája nyomán ma már jobban ismerjük „a galáciai régió méreteit Pál korában” (Schreiner 2010, 23).

A másik utalás Galáciára az ApCsel 18,23-ban található, az apostol harmadik missziói útjához kapcsolódóan. Ezt a verset is a szövegkörnyezetével együtt idézzük (18,21b-24):

„Azután elhajózott Efezusból. (22) Miután Cézáréába érkezett, felment Jeruzsálembe, köszöntötte a gyülekezetet, azután lement Antiókhiaiba. (23) Ott időzött egy darabig, majd útra kelt, sorra végigjárta Galácia vidékét és Frígiát, erősítve valamennyi tanítványt. (24) Eközben Efezusba érkezett egy Apollós nevű alexandriai származású zsidó férfi, aki ékesen szóló és az Írásokban jártas ember volt.”

Itt a 23. versben a görög szöveg kicsit eltér a 16,6-ban látott szövegtől: e vershez képest ApCsel 18,23-ban Frígia és Galácia fordított sorrendben szerepel, valamint az ige is más alakban áll (*dierkhomenosz kathexész tén Galatikén khóran kai Frügian*). Két értelmezés is lehetővé teszi azonban azt, hogy itt is hasonló eredményre jussunk, mint ApCsel 16,6 fenti tárgyalásánál.

Az egyik magyarázat szerint lehetséges, hogy ApCsel 18,23-ban a Frígia név főnévként szerepel (míg 16,6-ban melléknévnek tekintendő). A „vidék” szó 18,23-ban talán csak Galáciához kapcsolódik. Witherington azzal érvel, hogy a „sorra” (*kathexész*) végigjárás kifejezése is arra utalhat, hogy az utána következő szavak két külön területre utalnak (2004, 6). Witherington hozzáteszi, hogy ennek ellenére ez sem feltétlenül jelenti az „észak-galata” elmélet szerinti galata területeket, mert nyugodtan feltételezhetjük, hogy Lukács (az ApCsel szerzője) gondolhatott e vers írásakor is Galácia déli, Frígia egy részét magában foglaló területére, valamint arra, hogy Frígiának még Galácián kívül is voltak területei (uo.). Tehát Pál valóban két területet is bejárt ezen (harmadik) missziói útján: a déli, fríg-galata területeket, és ettől nyugatra, a Galácia provincián kívül eső fríg területet is, azaz az Ázsia provinciába tartozó fríg területet. Mivel Efezus felé haladt, ezért 18,23 szerint sem kell feltételeznünk, hogy ezen útvonalhoz képest egy nagy kitérőt tett volna Ancyra irányába, azaz az észak-galata területekre.¹³ Ugyanígy érvel Moo is a 2013-ban megjelent kommentárjában (7. o.).

¹² Ugyanígy érvel pl. Witherington (2004, 5-6).

¹³ Witherington 2004, 6; hasonlóan érvel Morris is (1996, 19).

Mások azonban még azt is felvetik, hogy a 18,23-beli szerkezet az eltérő nyelvtani felépítése ellenére is jelentheti ugyanazt, mint a 16,6-ban: a „fríg-galata” vidéket.¹⁴ Érdekességként megjegyzem, hogy Ramsay már több mint száz évvel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy egy több melléknévvel álló főneves szerkezet a görög nyelvben általában olyan sorrendben szerepel, hogy az első melléknév után jön a főnév, majd utána a többi melléknév. Az ApCsel 18,23-ban éppen ez a sorrend, ezért Ramsay szerint itt is lehet a *Frügia* jelző (és nem feltétlenül önálló főnév), és a szerkezet végén állva is lehet a *khóra* jelzője (1902, 210-211). Ramsay itt több példát felsorol e szerkezetre Sztrabóntól (767, 751, 802), Hérodotosztól (II.17); sőt amellet is érvel, hogy Lk 3,1-ben *Ituraia* is jelzői értelemben veendő. Jelzem, hogy Moo szerint a Lk 3,1-ben található nyelvtani szerkezet (*tész Ituriasz kai Trakhónitidosz khórasz*) inkább az ApCsel 16,6-beli szerkezethez jó párhuzam (2013, 7. o., lásd 9. l.). Számomra itt most az is elegendő, ha az ApCsel 18,23-nak a fentebbi értelmezését elfogadva kimondhatjuk, hogy ez a vers sem bizonyítja azt, hogy apostol az észak-galata területeken végzett volna missziót.¹⁵

Megjegyezzük, hogy sok bibliai térkép úgy ábrázolja Pál második és harmadik missziói útját, hogy az majdnem érinti Ancyrát – tehát ezen térképek úgy értendők, hogy szerkesztőik az „észak-galata” elméletet vették alapul (lásd pl. a Nestle-Aland 27. és 28. görög Újszövetségkiadásban, valamint az 1990-es magyar protestáns Újfordítású Bibliában, és annak 2014-es revideált kiadásában: RÚF 2014). Szerintünk helyesebb volna, ha a Biblia-kiadásokban mindkét útvonal lehetőségét jeleznék. A jelen tanulmányban felhozott érvek alapján felvetjük, hogy talán már annak is eljött az ideje, hogy a térképek inkább a dél-galata elméletnek megfelelő útvonalat jelezzék.

3. Sok kutató foglalkozott a Gal 4,13-ban található görög kifejezés, a *to proteron*, jelentésével. A teljes vers így szól: „Hiszen tudjátok, hogy az első alkalommal testi erőtlenségemben hirdetem nektek az evangéliumot.” A magyar Újfordítású Bibliában (az 1990-es kiadás és RÚF 2014 e versben megegyezik) „az első alkalommal” a *to proteron* kifejezésnek jó fordítása, azonban más fordítás is lehetséges. A *proteron* egy közép fok, az „első” (*prótosz*, ill. semleges nemben *próton*) fokozása, valóban jelentheti azt is, hogy egy sorban három közül az „első”, de a *koiné* görög nyelvben Pál apostol idején már azt is jelentette, hogy „korábban”, „előzőleg” (lásd pl. Schnelle 2013, 122).

Az „észak-galata” elmélet hívei rámutatnak, hogy ApCsel 16,6 is beleértendő Pál útjaiba a Gal 4,13-ban szereplő *to proteron* kifejezés miatt.¹⁶ A „dél-galata” elmélet követői egyrészt hangsúlyozzák a kifejezés fentebb említett értelmét („korábban”), másrészt rámutatnak arra, hogy Pál apostol már az első missziói útján is kétszer járt például Lisztrában, mert az utat visszafelé is megtette ApCsel 13,14-14,21a (14,6kk utal Lisztrára) és 14,21b-23 szerint (14,21-ben azt olvassuk, hogy „visszatértek Lisztrába, Ikóniumba és Antiókiába”); lásd pl. Longenecker 1990, lxxii és Witherington 2004, 12-13). Így érvel Moo is (2013, 3 és 9), és én

¹⁴ Lásd pl. Carson-Moo (2007, 452).

¹⁵ Hasonlóan érvel Schreiner is (2010, 27): „ApCsel 16:6 és 18:23 nem szól gyülekezetek alapításáról Észak-Galáciában. Bár lehetséges, hogy Pál alapított gyülekezeteket Észak-Galáciában, nincs biztos bizonyítékunk arra, hogy így tett volna, míg tudjuk, hogy gyülekezeteket plántált Dél-Galáciában.”

¹⁶ Így érvelt pl. Lightfoot a kommentárjában (1905) és Moffatt a bevezetőjében (1918) – érveik jól áttekinthető összefoglalásához lásd: Longenecker 1990, lxxiv-lxxvi.

is ezen utóbbi érvelést tartom meggyőzőbbnek, ebben az esetben viszont a Gal 4,13 nem zárja ki a „dél-galata” elméletet, és ezzel azt a datálási lehetőséget, hogy a levél már akár kevéssel az apostol első missziói útja után, még a „Jeruzsálemi Zsinat találkozója előtt” keletkezhetett (Moo 2013, 3 – itt Moo a „talán Kr. u. 48 körül” datálás lehetőségét is felveti).

4. A kutatók rámutatnak arra, hogy nem lehet általánosítva megállapítani, hogy Pál apostol csak a római provincianeveket használta volna. Mégis, az előfordulások mennyiségi arányai alapján azt lehet mondani, hogy Lukács inkább a népcsoportok neveit használja, Pál viszont gyakrabban a provincianeveket.¹⁷ Bár ez sem dönti el egyértelműen a kérdést, ezen utóbbi észrevétel inkább a dél-galata elmélet mellett hozható fel érveként.¹⁸ Moo ehhez hozzáteszi, hogy Pál ritkán utal részletesen az úti terveire, útvonalaira (2013, 6). A Galata-levélen kívül csak kétszer utal Galáciára: 1Kor 16,1-ben és 2Tim 4,10-ben, de ezen helyek sem határozzák meg pontosan, hogy Galácia mely területeiről van szó. Moo azonban ugyanitt rámutat arra is, hogy Pál sehol nem említ városneveket az észak-galata területekről, azonban a 2Tim 3,11-ben említ dél-galata városokat: (piszidiai) Antiókhíát, Ikóniumot és Lisztrát.

5. A „dél-galata” elmélet követői azt is fel szokták hozni érveként, hogy a levél nem említi az ApCsel 15-ben hozott „apostoli zsinati” döntést, mely pontosan szabályozta, hogy mely parancsolatokat kell megtartaniuk a pogányból lett keresztyéneknek. ApCsel 15 szerint a pogánykeresztyéneknek nem kellett átvenniük a körülmetélkedés ószövetségi szokását, mert ez nem szerepel a követendő parancsolatok felsorolásában. Ha Pál apostolnak már rendelkezésére állt volna ez a döntés (és az azt összefoglaló levél, lásd ApCsel 15,23-29), akkor érthetetlen, hogy miért nem utal erre a döntésre, azaz miért nem használja ezt az érvet, mely az egész levél fő témája körüli vitát eldöntötte volna. Megjegyezzük, hogy ugyan ez egy „hallgatásból való érv” (*argumentum e silentio*), mégis a jelen esetben nagyon erős érvek tartjuk, több mai kommentátorral egyetértve (pl. Morris 1996, 21). Witherington (2004, 13) szellemesen fogalmaz: „Vannak hallgatások, amelyek meglehetősen csendes hallgatások, de ezek a kihagyások magyarázat után kiáltanak, ha a Galata-levél valóban az Apostoli Gyűlés után keletkezett volna.”

A kutatók máig nem tudtak egyetértésre jutni afelől, hogy Gal 2,1-10 az ApCsel 15-ben elbeszélte „apostoli zsinatról” szóló páli beszámoló-e. Még azok között is, akik e két szakaszt összetartozónak tartják, van olyan kutató, aki a „dél-galata” elméletet és a viszonylag korai datálást is elképzelhetőnek tartja – például James Dunn (1993, 8). Egy, a közelmúltban megjelent doktori disszertáció újra amellet érvel, amit már Kálvin is felvetett a Galata-levélhez írt magyarázatában: a Gal 2,1-10 nem az ApCsel 15-ben leírtak páli összefoglalása, hanem a „zsinat” előtti – valóban második jeruzsálemi – útjával kapcsolandó össze, melynek leírása az ApCsel 11 végén található.¹⁹ Moo a 2013-as kommentárjában világos táblázatokban foglalja össze a fenti két fejezetben, valamint az ApCsel 11 végén (27-30. v.) található elbeszélések

¹⁷ Lásd pl. Bruce (1982, 15); vö. 1Kor 16,1: „Ami a szentek javára folyó gyűjtést illeti, ti is úgy cselekedjétek, ahogyan azt Galácia gyülekezeteinek rendeltém.” Schreiner is megjegyzi, hogy Pál általában „a római birodalmi neveket használja a földrajzi utalások során”, de hozzáteszi, hogy ez önmagában nem bizonyítja a dél-galata címzetek téziséét, hiszen az észak-galata területek is benne voltak a provinciában (2010, 27).

¹⁸ Lásd pl. Longenecker (1990, lxx); Morris (1996, 18).

¹⁹ Lásd: Zeigan (2005, 481-492); valamint: Kálvin a Gal 2,1-hez, in: *Calvin's Commentaries* (1870. o.).

közötti párhuzamokat és eltéréseket, és ő is arra hajlik, hogy a Gal 2 eleje inkább az ApCsel 11 végén elbeszélte jeruzsálemi útnak felel meg (Moo 2013, 12-15). Moo is felhívja a figyelmet a hallgatásból való érvek önmagukban gyenge voltára, de ő is arra hajlik, hogy az apostoli zsinat dekrétumainak nem-emlékeése inkább a Galata-levelel jeruzsálemi zsinat előtti keletkezését valószínűsíti (2013, 16).²⁰

Konklúzió: A mérleg nyelve elbillenthető a „dél-galata” elmélet irányába

A fentiek alapján megkockáztatjuk azt végkövetkeztetést, hogy az érvek a „dél-galata” elmélet irányába billentik el a mérleg nyelvét: az „észak-galata” elméletnél valószínűbb munkahipotézisnek tarthatjuk azt, hogy Pál apostol az első missziói útja után, de még az ApCsel 15-ben említett apostoli gyűlés előtt írta meg a Galata-levelet azoknak a gyülekezeteknek, melyeket Galácia provincia déli részén az ApCsel 13-14 szerint ő maga alapított.²¹ Az „apostoli gyűlés” legvalószínűbb dátuma i.sz. 48 vagy 49 (lásd pl. Carson-Moo 2007, 366), tehát már i.sz. 48-ban vagy 49-ben, de még a gyűlés előtt keletkezhetett a levél.²² Érdekességként megjegyezzük, hogy ha így van, akkor ez lehet Pál apostol legkorábban keletkezett – és az újszövetségi kánonban fennmaradt – levele.²³

Irodalom

Balla, Péter (2008): *Az újszövetségi iratok története: Bevezetéstani alternatívák.* (Második, átdolgozott kiadás) Károli Egyetemi Kiadó, Budapest

Balla, Péter (2009): *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez: Kommentár bevezetéssel és exkurzusokkal.* Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest

Bruce, F. F. (1982): *The Epistle of Paul to the Galatians: A Commentary on the Greek Text.* (NIGTC) The Paternoster Press, Exeter

Burton, E. deWitt (1921): *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Galatians.* (ICC) T. & T. Clark, Edinburgh

Calvin's Commentaries. Vol. 11: Romans-Galatians. (év nélkül) Associated Publishers and Authors, Wilmington, Delaware (Kálvin kommentárjai angol fordításban elérhetők az interneten a Calvin College gondozásában, Christian Classics Ethereal Library, www.ccel.org/ccel/calvin)

²⁰ Megjegyezzük, hogy John Stott is a „dél-galata” elméletet tartja valószínűbbnek (2002, 7), és ő azt is hangsúlyozza, hogy a Gal 2 elején említett apostoli megbeszélés „szűk körű és magánjellegű esemény volt, semmiképpen sem beszélhetünk hivatalos gyűlésről vagy zsinatról” (37. o.). – A fenti érvek még továbbiakkal is kiegészíthetők, például a levélben előforduló személyekre (Barnabás, Titusz) és eseményekre való utalások vizsgálatával (ilyen az antiókhiai incidens Pál és Péter között, Gal 2,11-14). A megfelelő szakaszok magyarázatához hadd utaljak Galata-kommentáromra (Balla 2009).

²¹ Ugyanígy dönt kommentárja alapos, csaknem százhusz oldalas bevezetőjében Longenecker is (1990, lxxxviii).

²² Megjegyezzük, hogy a gyűlés dátuma egy rekonstruált történelmi adat, és ezen évektől eltérő időpontokat is adnak meg kutatók a saját rekonstrukcióik alapján. Robert Jewett a Pál életének „dátumairól” írt könyvében ismertet több javaslatot (1979, 1-2. o.): pl. Braun és Hahn: i.sz. 43; Buck, Taylor, Hurd és Lüdemann: i.sz. 46; Knox: i.sz. 51. Jewett megjegyzi, hogy Kümmel, Marxsen, Guthrie, Michaelis, Goppelt, Georgi, Ogg és Robinson is 48-ra vagy 49-re datálja a gyűlést. Jewett szerint – a saját elemzése, történelmi rekonstrukciója alapján – az apostoli gyűlés i.sz. 51 októberében lehetett (lásd a könyve végén található táblázatot). Szerinte a Galata-levelel 53-ban vagy (kevésbé valószínűen) 54-ben keletkezett. – Pokorny és Heckel bevezetéstani műve i.sz. 48-ra teszi az apostoli gyűlést (2007, 181).

²³ Lásd pl. Bruce summázó véleményét (1982, 55): „Nem tudok olyan adatról, mely alapján ez a következtetés lehetetlen vagy akár csak valószínűtlen lenne”. Lásd még: Balla 2008, 168-169, 189, 208-209.

- Carson, D. A. – Moo, Douglas J. (2007): *Bevezetés az Újszövetségbe*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest
- Conzelmann, Hans – Lindemann, Andreas (2004): *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*. (UTB 52; 14., átnézett kiadás) Mohr Siebeck, Tübingen
- Dunn, James D. G. (1993): *The Epistle to the Galatians*. (BNTC) Hendrickson, Peabody, Massachusetts
- Jewett, Robert (1979): *Dating Paul's Life*. SCM Press Ltd, London
- Lightfoot, J. B. (1905): *Saint Paul's Epistle to the Galatians: A Revised Text with Introduction, Notes, and Dissertations*. (Az 1890-es tizedik kiadás reprint kiadása) Macmillan, London
- Longenecker, Richard N. (1990): *Galatians*. (WBC 41) Word Books, Dallas, Texas
- Moffatt, James (1918): *An Introduction to the Literature of the New Testament*. (Harmadik, átdolgozott kiadás) T & T Clark, Edinburgh
- Moo, Douglas J. (2013): *Galatians*. (BECNT) Baker Academic, Grand Rapids, Michigan
- Morris, Leon (1996): *Galatians: Paul's Charter of Christian Freedom*. InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois
- Oepke, Albrecht (1979): *Der Brief des Paulus an die Galater*. (THKNT 9) (Negyedik kiadás) Evangelische Verlagsanstalt, Berlin
- Pokorny, Petr – Heckel, Ulrich (2007): *Einleitung in das Neue Testament: Seine Literatur und Theologie im Überblick*. (UTB 2798) Mohr Siebeck, Tübingen
- Ramsay, W. M. (1900): *A Historical Commentary on St. Paul's Epistle to the Galatians*. (Második kiadás) Hodder & Stoughton, London
- Ramsay, W. M. (1902): *St. Paul the Traveller and the Roman Citizen*. (Hatodik kiadás) Hodder & Stoughton, London
- Rohde, Joachim (1989): *Der Brief des Paulus an die Galater*. (THKNT 9) (Az új átdolgozás első kiadása) Evangelische Verlagsanstalt, Berlin
- Schnelle, Udo (2013): *Einleitung in das Neue Testament*. (UTB 1830) (8., átnézett és átdolgozott kiadás) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Schreiner, Thomas R. (2010): *Galatians*. (ZECNT) Zondervan, Grand Rapids, Michigan
- Stott, John R. W. (2003): *A galatákhöz írt levél: Nincs más út*. (Az 1991-es eredetiből fordította Kertai Barbara) Harmat Kiadó, Budapest
- Varga, Zsigmond J. (1998): *A galatákhöz írt levél*. Kálvin Kiadó, Budapest
- Witherington III, Ben (2004): *Grace in Galatia: A Commentary on Paul's Letter to the Galatians*. (Az 1998-as eredeti kiadás reprint kiadása) T&T Clark International, Continuum, London – New York
- Zahn, Theodor (1990): *Der Brief des Paulus an die Galater. Mit einem Geleitwort von Martin Hengel*. (Az 1922-es harmadik kiadás reprint kiadása) R. Brockhaus Verlag, Wuppertal – Zürich
- Zeigan, Holger (2005): *Aposteltreffen in Jerusalem: Eine forschungsgeschichtliche Studie zu Galater 2,1-10 und den möglichen lukanischen Parallelen*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig